

Toplum Bilimleri

Altı Aylık Hakemli Bilimsel Dergi

Vol: 9 Num: 18
Temmuz - Aralık 2015
ISSN 1306-7877

Ahmet ÖZALP (*)

SOSYAL PSİKOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN DİN PSİKOLOJİSİNE GİRİŞ: SEMBOLİK ETKİLEŞİMCİ TEORİ ÖRNEĞİ

öz

Tarihsel dönemlerin başlangıcından itibaren din olgusu tarafından etkilenmemiş toplumsal bir yapı bulunmamaktadır. Bununla birlikte, birey doğumuyla bir grubun içerisinde var olur. Grup, bireyi sosyalleşme süreci ve kültürlenme vasıtası ile şekillendirir. Ancak; birey, grup içinde bu sosyalleşme ve biçimlendirme sürecinde pasif bir nokta da değildir. Onun bakış açısının hem grubu etkilediği gibi hem de grubun inanç, düşünce ve davranışları bireyin hal ve hareketleri üzerinde etkili olur. Din ve inanç bu sosyal psikolojik ortam da grubun tüm yapısı üzerinde dolaylı ya da doğrudan işlevlere sahiptir. Bireyin gruba ait olma ve kendi yaşamını anlamlandırma ihtiyacı, her yönünü kuşattığı için, birey dini inançlara yönelir ve kendi benlik yapısını da grubun dini inançlarına ve tutumlarına göre şekillendirir. Sosyal ortamda yaşamak zorunda olan insanlar; inanışları, yaşayışları nedeniyle bir dine inanmamaları veya dinden etkilenmemeleri oldukça zordur. Özellikle, bireyin gruba olan ilişkileri düşünüldüğünde, onun herhangi bir dine inanmasa dahi grup ile olan bağından dolayı, grupta kendini dini sosyal bir benlik geliştirmeye zorlar. Sosyal benliği, din ile olumlu ilişkiler geliştirirken, içsel benliği ise onun dine bakış açısında sahne arkası tutumlarını yansıtır. Makalemizde temel amaç, bireyin ve grubun karşılıklı iletişimsel ve etkileşimsel yönü ve bunların din olgusu ile karşılaştırılması üzerine eğilmektir.

Ülkemiz literatüründe ayrı bir disiplin olarak çalışılmamış ve Din Psikolojisi ya da Din Sosyolojisi arasında varlığını sürdüren Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi'nin bu konu ile olan ilişkisi makalenin temel inceleme noktası olacaktır.

anahtar kelimeler

İnanç, Sosyal Psikoloji, Birey, Grup, Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi

abstract

An Introduction to the Social Psychology of Religion: Symbolic Interaction Theory Example

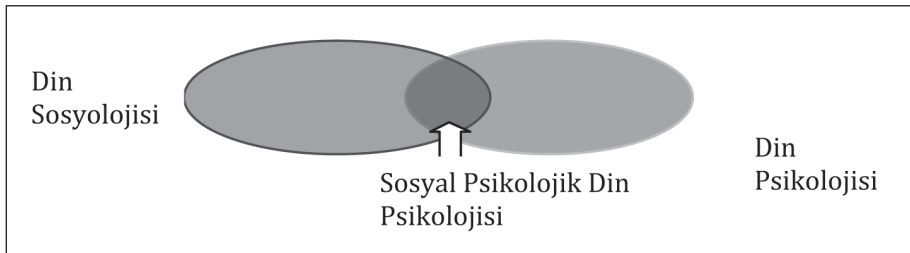
Since the very beginning of the time, there has not been a single social institution that is not affected by the religion. Likewise, upon the birth a person joins a group. Group shapes the individual by socializing process and enculturation. Still, individual is not a passive point within the group. Individual's point of view affects the group and groups ideas, likewise, beliefs and behaviours affects individuals behaviours. Religion and faith have direct or indirect effects on this social- psychological setting over the whole dynamics of the group. Since the individual is covered by explanation of life and desire to be in a group, individual is affected by the phenomenon of the religion, thus shapes the sense of self according to groups religious beliefs and attitudes. Its very hard for people living in a social group to not to believe in a religion or not to be affected by it. When the dynamics between the individual and the group is considered, even though he/she doesn't believe in a religion, the bond between the group and individual pushes he/she to create a religious social identity-ego. While the social self creates a better bond with the religion, inner self displays what is in deep down. Our paper's objective is highlighting this problem exactly: transactional and communicational ways between the group and individual and comparing them with the concept of religion. The Social Psychology of Religion, which is not studied as a different area and living between the Psychology of Religion and Sociology of Religion, will be the main research point of the paper.

Key Words: Faith, Social Psychology, Individual, Group, The Social Psychology of Religion

GİRİŞ

Bilimsel araştırmalarda başlıca sorun problemin belirlenmesi ve konunun seçimidir. Dini inanç ile ilgili çalışmalar, zengin içeriği ve ortaya çıkarılmamış bilgi parçacıkları nedeniyle araştırmacılara konu seçiminde sorunlar yaşatmaktadır. Bu bağlamda tezimizin konusunu belirlemeden önce, inanç ile ilgili yapılmış araştırmaları karşılaştırıp analiz ettiğimizde; evrenin herhangi bir yerindeki mezhep, din veya inanç sisteminin farklılıklarına rağmen; yine bunların karşı kültürel yayılım gösterme, geleneğe büründürme ve asimile etme gibi benzerlikler taşıdığını görmekteyiz. İnsanların inanç ve bilme gibi ihtiyaçlarının yanı sıra fizyolojik ihtiyaçlarının da varlığı; onları benzer şeyler yapmaya yönelten dürtüler; bir arada bulunma ve kendi benliklerini koruma gibi ihtiyaçları da insanları diğer canlılardan farklı kılmaktadır. İnsanoğlunun, fizyolojik ve psikolojik bir yapıya sahip, dini inançları, yaşamı, inançlarına verdiği değerleri ile bu inançlara yönelik tutumları ve algıları sosyal bilimler tarafından incelenmektedir. Onun fizyolojik ihtiyaçları dışındaki ruhsal varlığı, benliği ve grup içindeki değerleri sosyal psikolojik bir bakış açısı ile incelenir. Bu konular üzerinde görüş birliğine varmak ve genellemeler yapmak oldukça zordur. Bireylerin yaşamlarında dini inançların yeri; dinin algısal boyutları, dini gruplara, dindar olan ya da olmayan bireylere yönelik algılar, tutumlar ve bilinç halleri gibi konular ve inanç ile ilgili çalışmalar sosyal psikoloji ve din arasında bir araştırma sahası oluşturmuştur (Beit-Hallahmi ve Argyle, 1995). Bireyin ayrılmaz bir parçası olan dinin, her sosyal kurumu doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemesi nedeniyle, soyut ve somut işlevlerinin bireylerin ve grupların yaşantıları içinde incelenmesini de oldukça zorlaştırmıştır. Dinin bireylerin yaşamını kutsal şemsiyesi ile kuşatması, kararlarında etkili olması, yaptırımları ile sosyal normlara baskısı araştırılması zor olan konulara sadece birkaç örnektir (Malinowski, 1934; akt: Spinks, 1963). Ancak, tüm bunların yanında inanç olarak dinin, bireye hem sosyal ortamda hem de ruhsal anlamdaki etkisi modern sosyal psikolojik bakış açısı ile inanç alanının incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Psikoloji biliminin ortaya çıkışına kadar dinin bireyler üzerindeki etkileri felsefe ve dini ilimler tarafından çalışılmakta idi. Modern Psikoloji'nin ortaya çıkışı ile din ve inancın incelenmesinde farklı araştırma yöntemleri geliştirilmiş ve bilimsel yollar daha çok kullanılmıştır. Psikoloji bilimi alt dallarından olan Sosyal Psikoloji ise daha sonraları gelişecek, bireyin başkalarının gerçek ve hayali varlığından nasıl etkilendiğini inceleyecektir. İncanın Psikoloji'nin yöntem ve tekniklerinin kullanılarak incelenmesi, gözlem ve deneye tabi tutulmasını gerekli kılmıştır. İlk olarak davranışçı psikologlar tarafından sadece gözlenebilen davranışların incelenmesi, Psikoloji çalışmalarını dini araştırmalardan uzaklaştırırsa da dini inancın etkisi ile şekillenen ruhsal alanın Psikoloji tarafından incelenme ihtiyacıyla yeniden dini çalışmalar Psikoloji bilminde önem kazanmıştır. Davranışçı psikologların çalışmalarında dini konuların

eksikliği, insan hayatında bir hayli işleve sahip olan dinin birey üzerindeki ruhsal etkilerinin anlaşılması amacıyla din alanı psikologlar tarafından yeniden incelenmeye başlanmıştır. Davranışçıların insan psikolojisi hakkındaki tezlerinin yetersiz kalması bilim insanlarını farklı bakış açılarına yönlendirmiştir. Davranışçıların; sevgiyi, vicdanı, duyguları açıklamakta sadece biyolojik faktörlere önem vermesi bazı bilim insanları tarafından eleştirilmiştir. Psikoloji bilimin ortaya çıkışıyla birlikte, Psikoloji bilimine katkıda bulunan ve dini araştırma sahasına girmeyen psikolog çok az sayıda idi. İnancın psikolojik boyutlarını inceleyen ilk bilim insanlarına Abraham Maslow, C. G. Jung, S. Freud, Erich Fromm, Alfred Adler ve Victor Frankl örnek olarak verilebilir (Ayten, 2006). Bu bilim insanları sayesinde dini inanç, Psikoloji'nin yöntem ve teknikleri tarafından araştırılmış ve bu bilim insanlarının tuttuğu ışık sayesinde Sosyal Psikoloji'de inancın toplumsal boyutlarının incelenmesi de önem kazanmıştır.

Şekil 1. Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi'nin Bilimler Arası Yeri

Şekil-1'te görüldüğü gibi Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi ve Din Psikolojisi'nin ilişkisi her üçünün de ortak yönleri olduğu yönündedir. Bu yüzden bu alanlarda yapılan çalışmalar genellikle branşlar arası tartışmalara neden olmaktadır. Ancak multidisipliner çalışmaların hakim olduğu günümüz bilim dünyasında bu tartışmaların azalmaya başladığı söylenebilir.

Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi ve İnanç

İnanç, Psikoloji araştırmalarında Psikoloji biliminin başlangıcından beri incelenmektedir. İlk olarak Psikoloji biliminin temellerinin oturtulması ve yöntemleri ile birlikte Psikoloji'nin bir bilim olarak tanınmasıyla başlayan süreç, W. James tarafından dini davranışların incelenmesine eş değer bir zamana denk gelir. Din konularının Psikoloji biliminin yöntemleri ile araştırılması onu Psikoloji'ye bağlı kılarken, Din Psikolojisi adıyla bir alan da ortaya çıkarmıştır. Din Psikolojisi, Psikoloji'nin bir alt branşı olarak bireylerin dini davranışlarını, dindarlıklarını, din değiştirmelerini, aşkınlık gibi olguları genellikle bireysel temelde inceleme-

ye koyulmuştur (James, 1902). Ancak ne Din Psikolojisi'nin mikro tarzdaki birey üzerindeki incelemeleri ne de Din Sosyolojisi'nin makro açıdan yaklaşımları bireyin grup içinde ya da başkalarının hayali ya da gerçek varlıklarına göre dini davranışlarını ve inançlarını nasıl şekillendirdiğine tam olarak cevap verememiştir. Bu branşlarda yapılan çalışmalar ya aşırı derecede bireye odaklanmış ya da çok üst düzeyde toplumsal yapı ile sınırlı kalmıştır. Bu nedenledir ki, daha grupsal düzeylerde inancın bireyin ve toplumun hayatındaki yerinin anlaşılma isteği, Sosyal Psikoloji'nin yöntembilimi ile dini konuların incelenmesini gerekmiştir. Sosyal psikolojik bir bakış açısı ile inancın incelenmesinin Sosyal Psikoloji'nin yöntem ve tekniklerinden yararlanma zorunluluğunu beraberinde getirmesi, inancın araştırılmasını bilimsel anlamda daha grupsal araştırma sahasına çekmiştir. İncanın sosyal psikolojik yöntemlerle incelenmesi Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi adı ile bir alanın ortaya çıkmasına neden olmakla kalmamış, bu alan kullandığı yöntemler ile Din Psikolojisi'nden ayrılmıştır. Benzer bir şekilde inancı bu yönleri ile inceleyen yeni bir bilim dalı ortaya çıkmıştır. Sosyal Psikoloji'nin tarihinin tam olarak anlaşılması Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi'ni Psikolojik çalışmalardan ve Din Psikolojisi'nden ayıran özelliklerin belirginleşmesi açısından önemlidir (Hallahmi ve Arygle, 1995).

Sosyal Psikoloji'nin ilkleri ele alındığında "Sosyal Psikolojiye Giriş, 1908" adlı eser ilk olarak McDougall tarafından kaleme alınmış ve bu eserde çeşitli yöntemler incelenmiştir. Her ne kadar bu çalışma Psikoloji temelli olsa da Ross tarafından benzer isimli bir eser daha sosyolojik bakış açısı ile kaleme alınmıştır. McDougall'ın çalışması içgüdüsel teorileri ve motivasyon süreçlerini incelemiştir. Ancak dini durumlar bu araştırma sahasına dahil edilmemiştir. Sosyal Psikoloji başlangıçta iki ana düşünceyle ortaya çıkmıştır. Bunlar: Völkerpsikoloji ve Lebon sayesinde adı sürekli geçen kitle psikolojisidir. Halk Psikolojisi olarak düşünülen ilk akım aslında halkın psikolojisinin anlaşılmasına yönelik bir alan olarak düşünülmüştü (Bkz. Ross, 1908). Bu amaçla olsa gerek ki, Völkerpsikoloji düşüncesi genelde Kültürel Psikoloji olarak adlandırılmaktadır (McGarty ve Haslam, 1997). İlk olarak Wundt tarafından ortaya atılan Völkerpsikoloji, grup içerisindeki bireylerin davranışlarını ve düşüncelerini kendi başlarına değil bir grup tarafından oluşan etki ile gerçekleştirdikleri; birlikte hareket eden bu kişilerin benzer inanışlara ve davranışlara yöneldiklerini iddia etmekte idi. Bu düşüncenin ortaya çıkmasının temelinde Almanya'nın parçalanmış yapısının nasıl birleştiği sorusu yatmaktadır; anlaşılın Almanya'nın nasıl dağınık bir halden birleşik bir hale geçtiği ve bu sürecin temel karakteristikleri incelenmekte idi. Ancak 20. yüzyıla girildiğinde bu düşünce etkisini kaybedecek modern sosyal psikolojik yöntemler ile tutumlara, bilişe ve algı araştırmalarına dönülecekti (McGarty ve Haslam, 1997). Modern sosyal psikolojik çalışmalarda ise bilişsel bakış ağırlık kazanmaya başlamış ve yakın döneme kadar bu bakış açısı etkisini

sürdürmüştür. Çalışmaların temelinde bu kadar karmaşık olan zihinsel işlemlerin bireyler arasında, insanın yalnız olduğunda ya da diğerinin hayali ya da imasında nasıl değiştiğini incelemektir. Buna göre; İnsanlar bazı konuları yalnızken ve grup içinde iken farklı farklı algılar ve değerlendirirler (McGarty ve Haslam, 1997: 14-15). Bu dönemde, Sosyal Psikoloji'nin tarihsel temelleri derinlemesine incelenmese de, bir fikir sunma açısından kullanılmıştır.

Allport, Fromm, Arygle ve Beit-Hallahmi ve İnanç

İnancın gruplar ve bireyler üzerindeki etkilerini tarihsel olarak incelemek oldukça yorucu bir iş olarak görülmektedir. Ancak Bireysel ve Klinik Psikoloji'de gruplar ve bireylerin diğerleri ile kurduğu dini ilişkilerin incelendiği çalışmalar işimizi kolaylaştıracaktır. Örneğin; inanç ilk olarak James (1902)'in eseri olan "Dini Deneyimin Çeşitliliği'nde" psikolojik bir yöntem bilim ile incelenmiştir. İlk olarak William James, Sosyal Psikoloji ve Psikoloji branşının çalışmalarını sentezleyerek bir araştırma ortaya koymuştur. Homans (1979)'ın çalışmalarında inancın, hem sosyal psikolojik bakış ile sosyolojik bir yapı, hem de sosyal psikolojik bakış açısı ile psikolojik bir yapı olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu problem Homans'ın çalışmasındaki metodolojik bir sorun olarak görülmektedir. Daha sonraları yapılan çalışmalar derinleştikçe bu yorum ortadan kalkacaktır. Bu metodolojik sorun, asıl olarak inancı sosyal psikolojik bir bakışla inceleyen Allport'un çalışmaları sonucu ortadan kalkmıştır. Her ne kadar James, dini klinik ve bireysel olarak inceleyen bir yöntemin kurucusu olarak bilinmekte ise de, Allport da benzer şekilde sosyal psikolojik yöntemin ilk kurucularındadır. Allport, Sosyal psikolojik bakış açısı ile inancı incelemiş ve Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi açısından oldukça önem arz eden "Birey ve Dini" (1950) adlı eserini kaleme almıştır.

Allport'a göre bireylerin her biri dini kendi yöntemlerine göre kullanmaktadır. Çalışmasında bireylerin inancı hangi nedenlerle kullandıklarını ve ona neyi atfettiklerini inceleyen Allport, "olgun ve olgunlaşmamış dindarlık" kavramlarını ortaya atmıştır. Adından da anlaşılabilir, benlik ihtiyaçlarının önlerine geçemeyen bir dindarlık söz konusudur. Olgunlaşmamış dindarlık yönelimine sahip olan birey Allport'a göre arzu ve heveslerinden ayrılamamış ya da onların ötesine geçememiştir. Bu tarz bir dindarlık kişiliğin gelişiminde ve bütünlüğünde herhangi bir etkiye sahip değildir. Olgunlaşmamış dindarlık insanın aşkın ihtiyaçları için de yeterli değildir. Birey manevi ihtiyaçları dışında dini, maddi ve egosal ihtiyaçlar için kullanır (Kayıklık, 2003: 128). Allport'a göre bu dindarlığın olumlulaşmaya ya da olgunlaşmaya başlaması, tutarlı bir biçimde nesnelere ile girilen iletişim ve etkileşim tecrübeleri ile olmaktadır. Olumlu başka bir ifadeyle olgun dindarlıkta birey dini değerlerini üst değerler olarak algılar ve ona yöne-

lik davranışlar sergiler (Holm, 2004: 113). Zihinsel açıdan olgun davranabilen insan yine olgun dindarlığa sahiptir. Allport'un çalışmaları incelendiğinde dini davranışların ve duyguların sonradan kazanıldığı görülmektedir. Allport, dönemin davranışçı akımlarından etkilenmiştir. Örneğin; onun bir bebeğin çamura benzetilip şekillendirebileceğine olan inancı, onun davranışçı bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Allport'a göre çocuğun dini yaşantısına sosyal yaşantılar, kültür ve alışkanlıklar etki eder ve dini yaşantısını yine bunlar belirler. Bu bakımdan çocuklar dini çevreden öğrenirler. Çocukluktan ergenliğe geçiş sürecinde bireyin dini davranışlara neden sahip olduğu hakkında bir düşüncesi yoktur. Ancak çocukların hem benmerkezci olmaları hem de taklit yolu ile dini öğrenmeleri, onları bu davranışlara koşulsuz uymaya iter. Allport (2004: 21-29)'a göre dini duygular sadece bireylerin hislerinden kaynaklanmaz, dini duygu hem kognitif hem de sezgisel (duygusal) bir süreçtir. Birey, dini duygular ile sonsuz bir yaşama yönelmekte ve ona itaat etmektedir. Allport'a göre bireylerde dini duygu çok derinlerde bulunmaktadır. Herhalükarda, dini duygular bireylerin iletişim araçları olarak derinlerde bulunur ve kurumsal yapılardan doğrudan etkilenmez. Allport'un çalışmaları sosyal psikolojik bir bakış açısı ile incelendiğinde, genel olarak inanca sosyal psikolojik bir bakışın temellerinin atıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bütün bunlarla Allport'dan önce yapılan çalışmaları sosyal psikolojik bakış açısından ayırmaya çalışmak yanlış bir girişim olacaktır. Bu bağlamda çalışmanın nitelik ve metodoloji açısından önemi dikkate alınmalıdır.

Psikanalist olan ve Freud ile karşı karşıya gelip ego ve libido üzerinde tartışmalara giren önemli bir bilim insanı da Fromm'dur. Fromm ilk olarak dinin tanımlanmasındaki metodolojik hatalardan bahsederek işe koyulur. O, dini (2004: 31), "Her hangi bir grubun bireylerince paylaşılan ve o bireylere belli bir hedef ve belli bir bağlanma amacı kazandıran orta düşünce ve davranış sistemi" olarak tanımlamaktadır. Tanım dikkatle incelendiğinde Fromm'un, dinin Tanrının ürünü olarak değil; bir grubun icadı olarak ortaya çıktığı düşüncesine sahip olduğu görülmektedir. Fromm aslında dinlerin çeşitliliğinin artırılmasını istemekte idi. Onda Orta Asya, Çin, Hindistan, kabile inançlarının da din tanımına girdiği düşüncesi mevcuttu. Fromm (2004: 6), "Dindarım demekle dindar olunmaz, asıl önemli olan, doğru ve adaletli yaşamak ve bunu gerçek yaşamda uygulamaktır" diyerek dindarlığın bilgi boyutu ve inanç boyutundan çok deneysel boyutunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla, Tanrı gibi tek bir otoritesi olmayan inançlar da Fromm'a göre din kategorisinde incelenmelidir.

Fromm'a göre dini bir inanç, karakter ile bütünleşirse anlamlı ve kuvvetlidir. Fromm bu bağlamda inancı duygulanımlar ile benzer şekilde işlemiştir (Fromm, 2004: 74). Fromm'un düşüncesinde, "İnsanlar dine bir inanç eylemi

olarak değil, katlanılmaz şüphelerden kaçmak için sığınmaktadır. Çünkü onlar bu kararlarını sadakat duygusuyla değil güven ihtiyacıyla vermektedirler.” Bireyler güven ihtiyacı dolayısıyla inançlara bağlanmakta idiler. Başka bir ifade ile, ileride meydana gelecek her şeyden bu inanca sığınma durumu ya da olacıklardan kaçınma korkusu, dini insanların gözünde önemli hale getirmişti. Fromm, dindarlığın kaynağına indiğinde onu kendi ifadesi ile “özgürlükten kaçış” olarak niteler. Fromm’dan anlaşılan din bir anlam arayışı olarak ortaya çıkmaktadır. Derinlerde bir duygulanım olarak ortaya çıkar ve güven duygusu ile körüklenir. Bu açıdan incelendiğinde Fromm’un dine Psikanalitik bir bakış açısı ile yaklaştığı görülür. Bunun yanlışlığı ya da doğruluğu tartışılmaz, ancak ifade edilebilir ki, Fromm’un çalışmalarında bireylerin bir sığınma aracı olarak grup yoluyla dini ilişkilere girmesi bir bakıma onun çalışmalarına sosyal psikolojik boyut katmaktadır.

Son olarak, Arygle ve Beit-Hallahmi’nin yaptığı çalışmalar günümüz modern Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi çalışmalarına öncülük etmektedir. Bunlara kısaca değinilirse; “The Social Psychology of Religion, (1995)” ve “The Psychology of Religious Behaviour, Belief, and Experience, (1997)” sosyal psikolojik yöntemle yapılmış çalışmalardır. Her iki teorisyen de genel olarak meta-analiz yöntemi kullanmıştır. Onların eserlerinde bireylerin dindarlık, tutum, mezhepsel farklılıklar ve etkileşimler, dini davranış teorileri, politik ve sosyal dini davranışlar, bireysel ve grupsal dindarlık konuları çerçevesinde değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeler oldukça önemlidir. Çünkü “Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi” isimli eser yeni bir bilimin isminin kullanıldığı ilk kitaptır.

Sonuç olarak; genel bir perspektiften bakıldığında 1975’ten sonraki çalışmalar daha çok dini gruplara, politik ilişkilere ve davranış teorilerine kaymaya başlamıştır (Arygle ve Beit-Hallahmi, 1995). Ayrıca daha önceleri Allport ile başlayan süreç, modern düşünürler ile devam etmiştir. Bu isimlere, Allen Bergin, James Hilman, Robert Emmons, Julian Jaynes, Kenneth Pargament örnek olarak gösterilebilir. Ülkemizde de benzer nitelikte bu çalışmalara ilgi duyulduğu görülmektedir. Örneğin; Çapcıoğlu’nun gençler üzerine yaptığı çalışmalar oldukça önem arz etmektedir. Örneğin; “Religious Attitudes Toward Male-Female Relationships in Northern Turkey” (2004) adlı çalışması bireylerin dini tutumları üzerinde yapılmış alan ile ilgili dikkat çekici çalışmalardan biridir.

Dini Davranışı ve İnancı İnceleyen Sosyal Psikoloji Teorileri

Bu başlık altında değerlendirilecek konular, birey ya da gruptaki dini davranışları inceleyen teorilerden oluşacaktır. Din, insanlığın var oluşundan itibaren bireylerin ve grupların tutum ve davranışlarını çeşitli açılardan etkilemesinden dolayı Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi içinde oldukça önemli bir yere sahip ol-

muş ve söz konusu etkinin nedenlerini inceleyen teoriler geliştirilmiştir. İnanç ile ilgili konuların teorik açıdan araştırılmasında birtakım zorluklar bulunmaktadır. Bunun nedenlerinin başında dini davranışlar, deneyimler ve inançlar bireyler arasında oldukça sezgisel ve niyetsel farklılıklara yol açan karmaşıklıklar gelmektedir (Argyle ve Beit-Hallahmi, 2013: 178). Bu farklılıkların sınırlandırılıp belirli bir teoriye dayandırılması araştırmaların niteliği ve niceliği açısından sorunlara neden olacaktır.

Sembolik Etkileşimci Teori ve İnanç

Gündelik yaşamda bireyler zamanın kısa tarihi içinde sürekli bir iletişim ve etkileşim ihtiyacı duymuşlardır. İnsanların birlikte geliştirdikleri semboller vasıtası ile etkileşime girmeleri onların bir arada yaşamasına etki etmiştir. Ancak bireyler iletişimlerini bir takım araçlar ile yapmak zorunda idiler. Bu nedenle dil, mimikler, yazılar gibi birden çok vasıta, onların diğeri ile olan etkileşimine derinden etki etmiştir. Sembolik Etkileşimci teori bütün bu gündelik yaşamda etkileşim ve iletişimi inceleyen bir teori olarak Amerikan Sosyolojisi'ni ve Sosyal Psikolojisi'ni etkilemiş ve araştırma sahasına farklı bir gözle baktırmıştır. Bu konu ile ilgili araştırma yapan ve teorinin gelişmesine etki eden bazı isimler; George Herbert Mead, Charles Horton Cooley ve Ervin Goffman gibi önemli şahsiyetlerdir (Şenol, 1994).

Sembolik Etkileşim teorisine göre, birey ve toplum sürekli bir etkileşim halinde gündelik yaşamdadır. Sembolik bakış açısı ilk başlarda insanları bir organizma şeklinde düşünse de sonraları daha çok gündelik yaşama inerek bireyin duygusal sosyalizasyonuna odaklanmıştır. Teori inanç bağlamında incelenirse, bireyin toplumla ve toplumun bireyle olan karşılıklı ilişkisinin sadece duygusal anlamda olmadığı hemen her alanda ortaya çıktığı görülür. İnanç da bu alanlardan biridir (Manis, vd., 1978). Cooley'in düşüncesinde toplum organik bir bütün gibi karşılıklı bir etkileşim halindedir. Eğer bu etkileşim zarar görürse, bir düzensizlik durumu baş gösterecektir. Bireylerin diğerlerinden farklılıkları ortaya çıkacak ve öteki durumu farklı bir kategori olarak görünecektir. Toplum ile birey arasındaki bağ koştığı zaman birey kendini başka bir grupla özdeşleştirecek ve farklılaşacaktır. İnanç, bu durumda bireyleri etkileyen, önemli bir düşünce sistemidir. Onun ibadet, dua, ibadethane, ezan, çan, kutsal kitap, rahip, imam vs. gibi bir takım sembolleri mevcuttur. Dinlerde genel olarak başka dinde olan bireyleri birtakım sembolik nitelendirmelerle isimlendirmek bunun bariz bir örneğidir. Bu bağlamda; kafir, münafık, bunların karşısında ise mümin gibi örnekler verilebilir. Bu nedenle inanç bireylere birtakım sorumluluklar yükler. Burada "ben'in" diğeri ile olan ilişkisi inançla belirlenir. Bu durumda, semboller ya da kategoriler daha sahne arkası kalmaktadır (Şeker, vd., 2011).

Her inançta olduğu gibi “ben”in de oluşabilmesi için diğerinin varlığı gereklidir. Bu nedenle “ben”in varlığı “ötekinin” tasarlanması ile meydana gelebilir. “Öteki”nin sahne arkası veya kendini topluma nasıl sunduğu ile ilgili olarak “ben”in düşünceleri mevcut olacaktır. İnanç, bu düşünceleri şekillendirecek ve ona şemalar vasıtası ile yardımcı olacaktır. Schnapper (2005)’in de yorumladığı gibi “ötekinin mi beni etkilediği yoksa aksinin mi geçerli olduğu tam anlamı ile belirgin değildir. Sembolik etkileşime göre inanç, bireyler tarafından meydana getirilmiş bir sosyal gerçeklik olarak ortaya çıkar. Sürekli bir sosyal inşa inanç, kendini sosyal değişimde tarihsel olarak yeniden ve yeniden inşa eder. İnançsal pratikler grupların ve bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerini sağlamak için ortaya çıkarılmış sosyal pratiklerdir. Bu sosyal pratikler sayesinde bireyler ve gruplar kimliklerini açığa çıkarıp paylaşabilirler veya kazanabilirler (Andersen & Taylor, 2002). Tüm bunlardan anlaşılmalıdır ki, sembolik etkileşim dini tarihsel ve sosyal pratikleri içinde bir inşa süreci olarak görülmür. Örneğin; dine anlam yükleme ya da dini bir anlam arayışı olarak görme sembolik etkileşimin temel varsayımıdır. Her nasıl ki, bireyler dini sembollere anlamlar yükler ve o anlamlar yolu ile ritüellerini sergilerse, inanç bu noktada bireyin bir anlam arayışı olarak ortaya çıkar. Çünkü birey neye inandığını ve neden inandığını sürekli sorgular. Ancak sembolik etkileşim bu anlamda inanca makro bakmak yerine mikro bakarak yola çıkmayı tercih eder. Bireylerin ve grupların birbirleri ile olan etkileşimi ve onların dine yükledikleri anlamları incelerler. Örneğin; aynı din içindeki kutsal kitabın her grup tarafından farklı yorumlanması, sembolik etkileşimcilerin temel inceleme konularından biri oluşturur (Weaver ve Agle, 2002).

Bu teori üzerinde dini inanç kapsamında ülkemizde yapılan sayıca çok çalışma olmasa da özellikle Köse tarafından “popüler dindarlık, 2013” üzerine yapılmış araştırmadır. Araştırmada sembolik etkileşimci Berger ve Luckman (2008: 3-9)’in “gerçekliğin sosyal inşası” teorisi sembolik etkileşimci bir bakış ile ülkemiz türbe araştırmalarına yöneltilmiştir (Köse, 2013: 15). Teoriye göre gerçeklik gündelik yaşam içinde karşılıklı etkileşim halinde yeniden ve yeniden inşa edilir. Köse’ye göre; Trabzon’da “Hakiki Baba” türbesinde insanlar orada bulunan şahıstan mucizeler beklemektedirler. Bununla da kalmayıp oluşan sosyal realitede mucizelerin gerçekleştiği düşüncesi yaygınlaşmış da bulunmaktadır. Bireylerin belirli türbelere giderek oralarda sosyal gerçeklik yaratması ve bunu çevresine sunması sadece türbelerin kutsallığı üzerinden değil ayrıca; birtakım sembollerle de etkileşim halinde olması sayesinde gündelik yaşam dini inanç yolu üzerine inşa edilmiştir. Kutsalın yeniden inşası süreci türbe etrafında bulunan ağaca da sembolik bir anlam yükleyerek, bezler bağlayarak hem türbede hem de çevresinde birtakım karşılıklı etkileşim gerçekleştirerek gerçekleşmektedir. Çalışmada bireylerin türbeden ne tür istekleri bulunduğu da kullanılan kelimelerin sayısına göre içerik analizi yapılarak bulgulanmıştır. Bu isteklerde;

doktor: 48 kez, sağlık: 24, hastalık: 135 ve evlilik: 25 kez kullanılmıştır. Bireylerin türbe üzerine inşa ettikleri gerçeklik birtakım isteklere ve değerlere dayanmakta ve yoksunluklar şeklinde oluşmaktadır (Köse, 2013: 25).

Din gibi sosyal hayatı oldukça derinlemesine etkileyen kurumun bireyin sembolik yaşantısına ve dünyasına da benzer şekilde etki ettiği görülmektedir. Sembolizmin dinin bir parçası olması ve ayrıca din kurumunun sembolik ritüelizm açısından zengin olması nedeniyle birey kendini en iyi şekilde dini yaşantı içerisinde ifade edebilmekte ve birtakım ritüellerle sembolik bir dünyada yaşamaktadır. Yaratılmış gerçekliğin gündelik yaşam içinde yeniden ve yeniden inşası bireyi karışıklıktan yeni sembollere birtakım yeni anlamlar yükleyerek kurtarmaktadır. Bu açıdan bakıldığında zaman içerisinde yeni dini sembollerin doğması ve ritüellere etki etmesi bireyin yine aynı sembollere verdiği anlamlarla sınırlı kalmaktadır.

Ölüm Korkusu Teorileri

Ölümün oldukça evrensel bir gerçek olduğu bilimsel kanıtlara dayanmadan somut küçük bir gözlem ile de ispatlanabilir. Ölüm görünürde yaşayan varlıklar için en negatif rasyonel bir durumdur. Ölüm konusu tüm dini inançların merkezi konularını işgal eden hayati bir rol oynar (Beit-Hallahmi and Argyle, 1997). Din, bireyler açısından rasyonel ya da onlar için anlamlı açıklamalar ortaya koyar. Ölüm de belirsiz bir olgu olmasına karşın din tarafından açıklamalar getirilerek rasyonelleştirilmeye çalışılır. Ölüm korkusu, ölümden sonraki yaşam ve bütün bunun neden olduğu anksiyete ile bireyin dine yönelmesine neden olur. Dini davranış teorileri içinde ölüm korkusu teorisi dine yaklaşmada somut açıklamalar getiren teorilerden biri olmuştur. Teori üzerinde birçok deneysel çalışma yapılmış, dini davranışların ve inançların ölüm korkusunu azalttığını ve dindar bireylerde ölüm korkusunun daha az olduğunu iddia eden bir yaklaşım benimsenmiştir.

Ölüm korkusunun dini davranışa neden olup olmadığını araştırmak için geliştirilen en önemli ölçeklerden biri Spilka ve arkadaşları (1977) tarafından geliştirilmiştir. Aşağıda bir tablo halinde verilecek bu çalışma güvenilirliği yüksektir ve birçok çalışma da başvuru kaynağı olmuştur. Bu çalışmada ölüm korkusunu ölçmek için kelime seçim ölçekleri geliştirilmiş, bireylerin ölüm ile olan kelimelere verdikleri tepkileri ölçülmüştür (Williams ve Cole, 1968).

Ölüm korkusu, ölçekler tarafından tamamen ölçülemediği mümkün olmayan karmaşık insan yapısının sayısal verilere dayandırılarak açıklanmaya çalışılmasından ileri gelmektedir. Ölüm, bireyin dini yaşantısında merkezi bir rol oynamaktadır. Britanyalı vatandaşlar üzerinde yapılan bir deneyde onlara han-

gi durumların kendilerini Tanrı hakkında düşünmeye ittiği sorulmuş, katılan katılımcıların %67'si bu soruya ölüm yanıtını vermiştir (Feifel, 1974). Bu bağlamda, dindarlık ve ölüm korkusu arasındaki ilişkiler de araştırılmıştır. Söz konusu çalışmada dindar bireylerin normal bireylere göre daha az ölüm korkusu yaşayacakları düşünülse de, bu tür çalışmalarda genellikle iki değişken arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Bununla birlikte dış dindarlıkta pozitif bir ilişkiye de rastlanmıştır (Baston ve Ark, 1993).

Tablo 4: Ölüm Algısı ile İçsel ve Dışsal Dindarlık Arasında İlişkiler

Ölüm Algısı Biçimleri	Dini Biçimi	Mistik Biçimi	Biososyal Biçimi	Yaratıcı Biçimi	Doğa Biçimi	İçsel	Dışsal
Yalnızlık, acı olarak ölüm	-0.31b	0.06	0.19	0.34b	-0.02	-0.11	0.32b
Öbür dünya ödülü olarak ölüm	0.60b	0.08	0.24a	-0.14	-0.06	0.51b	0.03
Ölüme yönelik farklılıklar	-0.38b	-0.15	0.13	0.34b	-0.04	-0.33	0.12
Bilinmeyen olarak ölüm	-0.20a	-0.12	0.00	0.23a	0.23a	-0.35b	-0.35b
Suçluluk duygusuna göre göre ölüm	-0.17	0.03	0.47b	0.40b	-0.03	0.08	0.34b
Yokluk olarak ölüm	-0.32	-0.02	0.30b	0.45b	-0.14	-0.17	0.28b
Doğal son olarak ölüm	0.18	-0.34b	0.00	-0.11	0.43b	-0.08	0.17

Notlar: a: $p < 0.05$ (2 tailed), b: $p < 0.01$ (2 tailed), N:105

Kaynak: Spilka ve Ark, 1977

Ölüm korkusunun dini davranışa neden olup olmadığını araştırmak için geliştirilen en önemli ölçeklerden biri Spilka ve arkadaşları (1977) tarafından geliştirilmiştir. Tablo 4'de yorumlanan bu çalışmanın güvenilirliği yüksektir ve birçok çalışma da başvuru kaynağı olmuştur. Bu çalışmada ölüm korkusunu ölçmek için kelime seçim ölçekleri geliştirilmiş, bireylerin ölüm ile olan kelimelere verdikleri tepkileri ölçülmüştür (Williams ve Cole, 1968).

Bilişsel İhtiyaç Teorisi

Tutumlar ve inançlar sosyal psikologlar tarafından en çok çalışılan konuların başında gelmektedir. Sosyal psikolojik araştırmalar göstermektedir ki, inançlar

bilişsel ihtiyaçlar yolu ile tatmin edilmektedir. Dinler bireye uyumlu, kısmen mantıklı bazı fenomenlerin açıklamasını yaparlar (Katz ve Stotland, 1957). Bireyler bu sayede açıklayamayacakları şeylere dini bakış geliştirdikleri için tatmin olurlar. Bilişsel ihtiyaçları tatmin olmuş olan insan ise daha çok uyumlu ve adapte olmuş bir birey olarak ortaya çıkar ve kendini gerçekleştirir. Bilişsel ihtiyaç teorisi dinin kaynağını bireyin bilişsel ihtiyaçlarında görür. Bilişsel ihtiyaçların tatmin edilmesi teoriye göre din yolu ile olur ve bu sayede birey dine daha sıkı bağlanır. Çalışmaların çoğu göstermiştir ki, bilişsel tutarlılığa olan baskı, kabul edilmiş inançları da kapsar ve birbiriyle uyumlu olma eğitimi gösterir (Abelson ve Ark, 1968). Birey kendini bilişsel çelişkilerden uzak tutmak için kabul mekanizmasını işletir. Bu kabul mekanizması, dini inançların birbiri ile çatışması ya da çelişmesi durumunda hemen işe koşular ve tutarsızlık durumu atlatılır. Dini inançların oluşumunu ve gelişimini açıklamaya çalışan bu teori, bireylerin inanç ile ilgili konularda mantıklı açıklamalara ihtiyaç duyduğunu ve bu yolla da bilişsel tutarlılıktan uzak durduğunu iddia eder.

Bununla birlikte dini inancın tüm gruplar ya da bireyler tarafından benimsenmediğini belirtmek gerekir. Zira inancın gruplar ve bireyler üzerindeki etkisinin şiddet ve yoğunluğu onun kabulünü veya reddini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle, grup içindeki birey o inanca sahip olmasa dahi grup tarafından dışlanmamak için inanmadığı bir şeyi kabul etmek zorunda kalabilir. Dini inançlarda ve davranışlarda grubun birey üzerindeki etkisi yadsınamaz. Örneğin; Gelişim psikoloğu Piaget ve arkadaşları ergenlerde soyut kavramların nasıl oluştuğunu ve bunların dini inançlar ile uyumlu olup olmadığını gözlemlemiştir. Ergenler dini soyut kavramları algılamada oldukça yetersiz kalmışlar ve bu nedenle Piaget, teorisinde inancı evrelere ayırıp incelemeyi tercih etmiştir. Ancak ergenler soyut kavramları anlayamazlar da, onların bu kavramları rasyonalize etmeye ne kadar istekli oldukları Piaget tarafından ifade edilmiştir. Bu yönden Piaget'in teorisi inancın ergenler üzerinde ne tür gelişimsel etkilere yol açtığını incelemiştir (Elkind, 1971: 403-415). Diğer yandan onun teorisi, bireylerin dini deneyim ve yaşantıların yaşam amaçlarına ve kimlik problemlerine nasıl yardımcı olduğunu açıklamaya çalışmıştır.

Weber (1922)'in de ifade ettiği, din, hayatın irrasyonel görüntüsünü anlamlandırma ile ilgilenir. Bilişsel ihtiyaç teorisi, bu bağlamda şeytan, kötülük, ölüm ve acı çekme gibi olaylara, ki bu olaylar bilim tarafından çözülemez bir durum olarak gözüktür, çözüm üretmeye çalışır. Teoriye göre din, tam olarak bilişsel çelişkileri çözen bir araçtır. Bilişsel problemler ayrıca din tarafından bazı farklı şekillerde de yorumlanabilir. Örneğin; "Biz nasıl dünyaya geldik?", "Dünyanın yaratılış amacı nedir?" ve "Hayatın anlamı ne olabilir?" gibi sorular bilişsel kapsamda dinin uğraştığı meselelerdir. Bununla birlikte hayatta kötülüğün

ve acıların bulunmasının nedeni, hayatın kabul edilemez bazı yönlerinin olması gibi düşünceleri de bu konuya dahil edebiliriz. Teorinin asıl anlatmaya çalıştığı şey, dinin kognitif sorunsallara nasıl yanıt verdiği ve bu yanıtlarında bireyleri tatmin edip etmediğidir (Berger ve Luckmann, 1967: 414-415).

Dinin kimlik ve amaç sorunsallarına yardım ettiği konusunda elimizde çok açık kanıtlar ve deneysel birikimler olmasa da, inancın entelektüel düşüncelere ve yaş dönemlerine göre bireyin kimliği üzerinde önemli etkileri mevcuttur. Örneğin, Erikson (1958), kimliğin açıklanmasına ilişkin varsayımlarını deneysel metotlarla inceleyerek dini düşüncelerin ve yaşantıların bireylerin kimlik çatışmalarına nasıl katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur. Dindar bireyler ona göre, daha az kimlik çatışması geçiren bireyler olarak görülür. Ayrıca psikolojik ve sosyolojik kanıtlar göstermektedir ki, dini inançlar bireylere hayatın anlamı, amaçları vs hakkında bilgiler verir ve bireyin grup içinde sosyalleşmesini de sağlar (Akt. Argyle ve Beit-Hallahmi, 2013:179-180).

SONUÇ

Dini inancın incelenmesi Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi içinde birtakım teoriler vasıtasıyla yapılmaktadır. Ancak bunlar kendi içlerinde çatışmakta ya da benzer varsayımlar ortaya atarak karışmaktadır. Sembolik etkileşimci teori dini inancın bireyin zihnindeki anlamları ve toplum sembolleri yoluyla gerçeğin etrafında dolaşmak yerine tam merkezine müdahale etmektedir. Dini gerçeklik de bu dünya da bireyin kendi tarafından ve kendi kısıtlı zihni ile anlaşılabilir ve bireyler arası karşılıklı olarak yorumlanmıştır. Her ne kadar ölüm korkusu ya da bilişsel ihtiyaç gibi teoriler dini inancı kognitif zeminde açıklasalar da onlar da bireyin kendi gündelik yaşamda oluşturduğu gerçekliklerin dışına çıkamamaktadır. Bu bağlamda ritüeller zenginliği olan dinin bireyin doğumundan itibaren onun tercihi dışında kalmış bir olgu olması nedeniyle hem sosyal bir öğrenme hem de kutsal bir şemsiye olmaktadır. Sosyal Psikoloji metodolojisi ile dini inancı ya da bireyler arası davranışları incelemiş olan bilim insanları, ki buna en iyi örneklerden birisi Allport olur, dini sadece bireyin duygusal yaşantısı ile sınırlamamış onu grup içerisinde incelemeyi uygun görmüşlerdir. Sembolik etkileşimde grup benin öteki karşısındaki yerini belirler. Dini gruplarda bireylerin rolleri ve davranışları da bu şekilde belirlenmektedir. Her ne kadar dini olsa da gruplar bireyin benliğinde sadece soyut bir gerçeklik olarak kalmaktadır. Bu soyut gerçeklik hem bireyi hem de grubu şekillendirmekte ve yenilemektedir.

Son olarak, dinin birey ile grup arasındaki karşılıklı ilişkisine ve gündelik yaşam inşasındaki yerine bir bütününün parçalarındaki anlamlar olarak bakmak, sembolik bir bakışla dini inançların birey ve grup üzerindeki etkisine ışık tutmaktır. Bu sosyal realitenin inşası süreci içinde incelenebilecek konuları ise; dini tutum, algı, inanç, benlik, kişilik ve etkileşim oluşturmaktadır. Bunun

nedenine gelindiğinde; dini inancın bu konular üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri olduğu oldukça açıktır. Bireyin grup içinde ya da dışındaki tutumlarını geliştirmede dini inancın etkileri görüldüğü üzere oldukça çeşitlilik göstermektedir. Bireyler, karar alma ya da tutumlarını davranışlara dönüştürme sürecinde dini grup içinde gruba uyma, itaat ve adaptasyon gibi nedenlerden dolayı dikkatli davranmaktadır. Benzer şekilde dini olmayan bir grup içinde de dindar bireyin durumu buna benzer bir örnektir. Anlaşılmaktadır ki; grup, birey ve din arasındaki ilişki açısından, ne birey ne de grup; dini yaşam, inanç, tutum ve davranışlarında pasif değildir. Ne kutsal bir semsiye olarak grubun dini yapısı bireyi tamamen pasif bırakmakta ne de aşırı bireysel bağımsız bir şekilde birey gruptan tamamen bağımsızlaşmaktadır. Teoriler kapsamında düşünüldüğünde ise; din, grubun oluşumunda, dini grup liderliğinde ve birçok farklı işlevler üzerinde de etkilidir. Bir gruba üye olan ya da herhangi bir şekilde dahil olan birey grubun dini yapısından etkilenmektedir. Söz konusu etkileme süreci tek taraflı değildir. Benzer şekilde birey dini grubu da etkilemektedir. Bu karşılıklı sembolik etkileşim bireyin hem din ile olan ilişkisini düzenlemekte hem de grubun birey açısından yerini şekillendirmektedir. Bu dini sosyal realitenin inşa süreci durağan değil sürekli bir farklılaşmanın meydana geldiği bir oluşumdur.

Notlar

(*) Yrd. Doç., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

Kaynaklar

- Abelson, R. P. et al. (1968). *Theories Of Cognitive Consistency: A Sourcebook*, Chicago: Rand McNally.
- Allport, G. W. (1950). *The Individual and His Religion*, Newyork: Macmillan.
- Allport, W. G. (2004), *Birey ve Dini* (Çev. B. Sambur), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Anderson, M. L. and Taylor, F. (2001). *Sociology: The Essentials*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Argyle, M. and Beit-Hallahmi, B. (2013). *The Social Psychology of Religion*. London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 1975, reissued in the *Psychology Revivals Series*. London: Routledge.
- Ayten, A. (2006). *Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Baston, C. D., Schoenradei P., Ventis, W. L. (1993). *Religion and the Individual*, Newyork: Oxford University Pres.
- Beit-Hallahmi, B. and Argyle, M. (1995). *The Social Psychology of Religion*, London: Routledge Press.
- Berger, P. L. and Luckmann, T. (1967), *The Social Construction of Reality*, New York.
- Çapcıoğlu, İ. (2004). *Religious Attitudes Toward Male-Female Relationships in Northern Turkey*, Annual Meeting of the Society for the Scientific Study of Religion (SSSR), October 22, Kansas City, Missouri, USA.

- Elkind, D. (1971). The Origins of Religion In The Child, *Review Of Religious Research*, 6, Pp:403-15.
- Feifel, H. (1974). Religious Conviction And Fear of Death Among The Healthy And The Terminally Ill, *Journal For The Scientific Study of Religion*, 13, Pp: 353-260.
- Fromm, E. (2004), *Psikanaliz ve Din* (Çev. A. Arıtan), İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Holm, N. G. (2004), *Din Psikolojisi'ne Giriş* (Çev. A. Bahadır), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Homans, P. (1979). The Case of Freud and Carl Rogers, *Psychology in Social Context*, Newyork: Irvington.
- James, W. (1902). *The Variety of Religious Experience: A Study in Human Nature*, Newyork: Random Hause.
- Katz, D. Ve Stotland, E. (1959). A Preliminary Statement To A Theory Oo Attitude Structure And Change, Ed: S. Koch, *Psychology: A Study of A Science*, Vol: 3, Newyork: Mcgraw-Hill Pres.
- Kayıklık, H. (2003). Allport'a Göre Dinî Yaşayışa Gelişimsel Bir Açılım, *Dinî Araştırmalar* c, 5 s. 15, ss. 121-138.
- Köse, A. (2013). Popular Religiosity: A Socio-Psychological Study of Visiting Shrines in Turkey, *Hamdard Islamicus*, s. 3, c. 36, ss. 7-32.
- Malinowski, B. (1934). The Foundations of Faith and Morals, *Riddell Memorial Lectures*, University of Durham.
- Manis, J. G ve B. N. Meltzer (1978). *Symbolic interaction: A Reader In Social Psychology*. Allyn & Bacon.
- McGarty, C. & Haslam, A. (1997). (Ed.) *The Message of Social Psychology*, Cambridge: Blackwell.
- Ross, E. (1908). *Social Psychology: An Outline and Source Book*, The Macmillan Company.
- Schnapper, D. (2005). Öteki ile İlişki, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Spilka, B., Stout, L., Minton, B., Sizemore, D. (1977). Death and Personal Faith: A Psychometric Investigation. *Journal For The Scientific Study of Religion* 11, 16, pp.169-178.
- Spinks, S. G. (1963). *Psikoloji ve Din*, London: Ethuen & Co Ltd, Çev: Koç, B ve Özcan, C. (2008). *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, ss. 307-318.
- Şeker, M. ve F. Şimşek (2011). Ötekilik bağlamında 'Muhteşem Yüzyıl' dizisinin farklı ideolojideki gazetelerin köşe yazılarına yansımaları. - *Türkiyat Dergisi*, 483-501.
- Şenol, D. (1994). *Sembolik Etkileşim*, Ankara: Belvak Yayınları.
- Weaver, G. R., & Agle, B. R. (2002). Religiosity and Ethical Behavior in Organizations: A Symbolic Interactionist Perspective. *Academy of Management Review*, 27(1), pp. 77-97.
- William, R. L. and Cole, S. (1968). Religiosity, Generalized Anxiety And Apprehension Concerning Death. *Journal of Social Psychology*, 75, pp: 111-117.